

אסתר פרבשטין

תיבתו של "הנער משה" –

מבט מחדש ביומנו של משה פלינקר

פתיחתם של יומנים, שבעליהם לא שרדו, יש בה מן החדירה לד' אמותיו של הפרט בלא שקדמו לה נקישות בדלת הנעולה. ואם דואג בעל-הבית לנעול את ביתו-מבצרו, הרי שאת דלתות לבו הוא נועל בשבעה מנעולים.

ואולם, כאשר מדובר ביומני שואה, דומה כי זכותו של הקורא נובעת מהתחושה כי הכותב ראה בו נמען, והדבר נרשם במפורש או ברמיזה. ברוב המקרים, היומן הוא החותם היחיד שהותיר בעליו בעולם, ובו טבע את הגיגיו ותמונת חייו, והוא גם קולם היחיד של הקרבנות שלא זכו לשרוד ולהעיד. מכוח תחושה זו אנו מעבירים את תיבת הזיכרונות האישיים – היומנים – מתחום הזיכרון הפרטי-המשפחתי לתחום הזיכרון היהודי לדורותיו.

התופעה של כתיבת יומנים בעת השואה הייתה כה רווחת, עד שיש המצביעים על כך כעל הז'אנר הנפוץ ביותר בתקופה זו, ולכן יש לראות בכתבים אשר שרדו עדים לאלפי היומנים אשר אבדו עם בעליהם. עמנואל רינגלבלום, שכניס ושימר כתבים בגטו וורשה בחסות כינוי-הצופן "ארכיון עונג שבת", כתב: "ידוע שאנשים רבים בוורשה ניהלו יומנים. מסתבר שאך מעט מכל זה יגיע לציבור הרחב. מבול הגירוש שוטף ומציף את הכל. משמיד הכל. אינו משאיר זכר. לשווא נשלחו אנשים לדירות המגורשים כדי לחפש את הכתבים שנותרו, לא מצאו מאומה, כי הכל הושלך לאשפה, הושלך ונשרף".¹

כל אחד מיומני השואה הוא פיסת חיים שנרשמה בשעות הרות גורל בזמן אמת, וללא ראייה רטרואספקטיבית. סוגה תיעודית זו זכתה למחקרים חשובים הן כמכלול והן במפלחים אחדים. רוב המחקרים עוסקים בהשתקפות צלם האדם ביומנים באותם ימים טרופים,² מחקרים אחרים דנים ביומניהם של מי שמלאו תפקידים בגטו או במחנה, במניעי הכתיבה שלהם, בלבטים ובמשמעות שהיה לתפקיד בעיניהם הם,³ ויש שעוסקים גם ביומנים מאזור מסויים,

¹ : עמנואל רינגלבלום, **כתבים אחרונים** (כרך ב), יד ושם ובית לוחמי הגיטאות, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 33 – 34. כפי שניתן לראות מדבריו, הוא וחבריו ב"עונג שבת" עסקו בין היתר באיסוף יומנים שנכתבו בגטו וורשה, מתוך תחושת חשיבותם לדורות.

² לדוגמה: עמוס גולדברג, "אני' חסר אונים, כתיבת יומנים בתקופת השואה", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד; עמוס גולדברג, "הזהו (הטבע של טבע) האדם? דמות האדם בכתיבה האוטוביוגרפית וההיסטורית בתקופת השואה ולאחריה", בתוך: **קובץ מחקרים יד ושם** לג (תשס"ה), עמ' 305 – 342; עמוס גולדברג, "יומני השואה - סיפורם של חסרי האונים". **בשביל הזיכרון** 13 (תשנ"ו), עמ' 4 - 12; אסתר פרבשטין, "יומנים ופרקי זכרונות כמקור הסטורי – יומנו וזיכרונותיו של רב בבית עבדים קונין", בתוך: **קובץ מחקרים יד ושם** כו (תשנ"ח); "בעין אקטואלית – יומנים מתקופת השואה", **בשביל הזכרון** 13 (אפריל 1996).

³ לדוגמה: יומנו של ראש היודנראט בגטו וורשה - אדם צ'רניאקוב, **יומן גטו ורשה**, יד ושם תש"ל; יומנו של חבר היודנראט בגטו סלבודקה-קובנה - אברהם תורי, **גטו יום יום**, תל אביב תשמ"ח; יומני אנשי הזונדר-קומנדו באושוויץ - בר מרק, **מגילת אושוויץ**, פועלים תשל"ח. ראה עוד: ישראל גוטמן, **אדם צ'רניאקוב – האיש והיומן**, מורשת, תל אביב תשכ"ט; נתן כהן, "יומנים של אנשי הזונדרקומנדו מאושוויץ – התמודדות עם

ודנים בהשפעת הסביבה התרבותית והמציאות המקומית על כתיבת היומן.⁴ יומניהם של רבנים, שנתגלו רק בשנים האחרונות, ממלאים חלל מסויים בהבנת התגובה האמונית והדתית בתקופת השואה.⁵

פילוח אחר הינו גיל הכותבים, שחשיבותו רבה בהערכת היומנים ובהבנתם, ובעיקר - יומני בני הנעורים.⁶ בתוך אלו נכלל גם יומנו של משה פלינקר, שבו אנו עוסקים. ביומני השואה של הצעירים, שנטייתם לכתוב יומן היא אוניברסלית, אנו נוגעים בדיאלוג בין המציאות הקשה לבין עולם החלומות, המשאלות והרגשות הסוערים של אלו שספינתם כבוגרים אך יצאה לדרך. בנוסף לסבל הנורא שחוו בעולם הממשות, הם חזו בהתמוטטות של מוסכמות, סמכויות ואמיתות מקובלות. הם ראו את הוריהם בהשפלתם ובחוסר האונים שלהם, וגם ברגעי הגבורה באותם ימים. הם נזקקו לבנות את אישיותם בכוחות עצמם, והיומן היה אחד הכלים שסייעו בכך. הם נאחזו ביומן כמי שנאחז בחיים עצמם: "אני רוצה להוסיף ולחיות גם לאחר מותי! ולכן מודה אני כל כך לאלוקים, שבשעת לידתי כבר נתן לי את האפשרות להתפתח ולכתוב ולבטא כל אשר בלבי", רשמה אנה פראנק.⁷

מעטים הם היומנים ששרדו בידינו, ואופן גילויים – שהיה מקרי בדרך כלל – עומד בפני עצמו כ"סיפור בתוך סיפור" של השואה. הם נחשפו במקומות מסתור ובעליות גג, בערמת אשפה עירונית ובמרכולת של פולנים, על משקוף דירה ישנה ובארכיון עירוני. לכל מחברת - מסע נדודים משלה. כך, לדוגמה, יומנו של דוד רובינביץ', הנער מבודזנטין, נתגלה ב-1957, חמש עשרה שנה לאחר שמחברו ובני משפחתו הובלו לטרבלינקה, והוא מושלך על תל אשפה שבחצר הבית שממנו נלקח המחבר לדרכו האחרונה. בדומה לכך אירע ליומנו של יוליוס פלדמן מקראקוב – הוא נתגלה בשנת 1963 מעל משקוף הדלת בבית הוריו, כאשר הדיירים החדשים ערכו בו בדק בית.

הגורל והמציאות", **קובץ מחקרים יד ושם** כ (תש"ן); אברהם תורי, **גיטו יום יום**: יומן ומסמכים מגטו קובנה, מוסד ביאליק ואוניברסיטת תל אביב, ירושלים 1988.

⁴ לדוגמה: חקר יומנים מליטא. ראה: מאיר (מרק) דבורצ'צקי, "יומני גטו וילנה", בתוך: **עיונים בתקופת השואה**, בר אילן, רמת גן תשל"ט, עמ' 79-111; נתן כהן, "יומנים מליטא, חיי יום יום והגורל היהודי", בתוך: **שביל הזכרון** 13 (תשנ"ו), עמ' 24-26.

⁵ לדוגמה: הרב יהושע משה אהרונוסון, "מגילת בית העבדים בקונין", בתוך: **עלי מרורות** – יומנים, שו"ת, הגות בשואה, בני ברק תשנ"ו; הרב יישכר שלמה טייכטל, **אמונה צרופה בכור השואה** (א-ב), ירושלים תשנ"ה; אסתר פרבשטיין, "שאלות מן השאול, מפנקסו של רב קהילה אחת", בתוך: **בסתר רעם**, מוסד הרב קוק ירושלים, תשס"ט (מהדורה ב), עמ' 233-274.

⁶ בין היומנים המפורסמים שנכתבו על ידי בני נעורים: מרי ברג, גטו ורשה: **יומנה של מרי ברג**, טברסקי, תל אביב תש"ו; בלה גוטרמן (עורכת), **בלב בערה השלהבת – יומנה של פלה שפס, מחנה העבודה גרינברג**, יד ושם ירושלים, תשס"ב 2002; אווה היימאן, **יומנה של אווה היימאן**, יד ושם, ירושלים תשכ"ד; אתי הילסום, **חיים כרותים** 1941-1943, כתר 1985; יוסף זליקוביץ, **בימים הנוראים ההם: רשימות מגטו לודז'**, יד ושם, ירושלים תשנ"ה; "יומנה של רותקה לייבליך", בתוך: **האשה בשואה**, אסיפה תיעודית, הוצאת "זכור", בני ברק תשמ"ז-תשנ"א (1990), חלק ו; רותקה לסקר, **דפי רותקה**, ינואר-אפריל 1943, יד ושם, ירושלים תשס"ז; תמר לזרסון-רוסטובסקי, **יומנה של תמרה: קובנה 1942-1946**, בית לוחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ו; אנה פראנק: **יומנה של נערה**, קרני, תל אביב תשי"ט; חוה פרסבורגר (עורכת), **יומנו של פטר גינז**, 1941-1942, הוצאת דביר 2008; אברם ציטרין, **נער כותב בין החומות – מחברות מגטו לודז'**, יד ושם ירושלים, תשס"ד 2003; דוד רובינביץ, **יומנו של הנער דוד רובינביץ**, בית לוחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ז.

⁷ אנה פראנק, עמ' 166.

גם צורת הכתיבה ונייר הכתיבה עדי שואה הם: מחברת עזובה שנותרה לאחר גירוש המשפחה מן הגטו, פנקס שניתן כמתנת יום הולדת או דפים ששימשו לרישום בעבודת הכפיה. הכותבים מתארים את נסיבות הכתיבה ולעתים מתייחסים גם למכשיר הכתיבה, אך מעבר לכל זה, הם מעבירים את סיפורו של הפרט, ללא כחל וללא שרק, וסוחפים אותנו לתוך עולמו של צעיר יהודי בן התקופה. היומן מאפשר להסיר את מסך האנונימיות וליצור חיים ודמות למספר הבלתי נתפס "שישה מליון" או "מיליון וחצי ילדים". כל אחד מן הכותבים הוא בן אנוש כמוני וכמוך, בעל אישיות עצמית ורגישות חברתית-משפחתית גבוהה שכה אופיינית לגיל זה. כל אחד מהם גדל באחד מן הזרמים או התרבויות היהודיות שהתגבשו בין המלחמות, ונמצא בתהליך הפנמתה או עיבודה. מבחינה זו עשויים יומני השואה להוות גשר לעולמם של צעירים בני ימינו, וכלי חינוכי-דידקטי בהקשר ללימוד נושא השואה.

יומנו של משה פלינקר, נער בן 16 מהולנד, נתגלה עם תום המלחמה ויצא לאור לראשונה בהוצאת יד ושם.⁸ הרשימות שנחשפו הן מכסלו עד אלול תש"ג (24.11.1942 – 7.9.1943). בהוצאתו לאור היה מעורב בשעתו גם ש"י עגנון, ופרופ' דב סדן הקדים לו מבוא. השם שניתן לספר, "הנער משה", מצביע על שמו הפרטי, אך יש בו גם אנלוגיה למשה רבנו, בו ראה הכותב דמות מופת לחייו הוא.

משה היה בן למשפחה דתית בת תשע נפשות. הוריו, ילידי פולין ומקורבים לחסידי גור, היגרו להולנד והעניקו לילדיהם חינוך ברוח תורה עם דרך ארץ, כשהם פתוחים לתרבות הסביבה ולחברה ונותנים בה אמון מלא, אך מקנים תכנים שבמרכזם לימוד תורה ושמירת מצוות. בתקופת הגירושים הצליחו להבריח את המשפחה לבריסל, שם חיו תחת זהות זרה. בשל חזותו היהודית מיעט משה לצאת מד' אמותיו בבריסל, וכתב את יומנו כשהוא ספון רוב הזמן בחדרו.

כמשה, נגזר גם על משה פלינקר לחיות – וגם למות – בגלים הסוערים של ימי השואה. אך לא רק על הבנים נגזרה הגזרה בדורו. כל בני עמו מועדים היו להריגה, ועימם היה משה. אחיותיו, ששבו ממחנות הריכוז, פתחו את תיבת כתביו לראות מה ייעשה בה: "ספרים ומלבוסים, ושלוש מחברות – אלה הדברים שמצאו בנות משפחת פלינקר בשובן ממחנה ההסגר הנאצי, במרתף הבית בבריסל, רחוב פיקאר 1... הן לא היו אלא רשימותיו של אחיהן שרשם אותן בזמן שהיה מתבודד בחדרו ונחבא מעין זר".⁹

לאחר שנים שבהן העלה היומן אבק, ובפרספקטיבה המאפשרת השוואה ליומנים אחרים שנחשפו ופורסמו מאז, נבקש לערוך בו עיון מחודש.

⁸ הנער משה, יומנו של משה פלינקר, יד ושם, ירושלים תשי"ח (1958), והוצאות נוספות של הספר, האחרונה – הרביעית – בתשל"ח, ובהולנדית: Dakboek van Mozes Flinker, Baarn : H. Meulenhoff, 1973. בשנת תשס"ה הופק סרט על חייו: "בצל כנפיק" – יומנו של הנער משה, בהוצאת המרכז ללימודי השואה מכללה ירושלים, בבימוי רזילי קופרמן ויוסי קליין, ובהשתתפות אחיותיו של הנער משה, ששרדו את השואה. לסרט נלווית יחידת לימוד.
⁹ הנער משה, מבוא, עמ' 6.

כתיבתו של משה מבטאת בשלות ובגרות, הרבה מעבר לגילו: " ותפתח ותראה, והנה נער בוכה' (שמות ב) – 'ילד בוכה' לא נאמר אלא 'נער', מלמד שהיה ילד וקולו כנער". רמיזה זו למשה רבינו נקבעה גם בשמו של הספר, " הנער משה".

דמותו, גילו ויומנו של הנער משה מהולנד-בלגיה מעלים בתודעתנו מיד את "יומנה של נערה", היא אנה פראנק, שהייתה צעירה ממנו בשנים אחדות. שניהם היו "ילדים מבית טוב", מהמעמד הבינוני, משפחות שהיגרו להולנד אך התערו בשפה ובתרבות המקומית, ונראה כי שום רוח רעה אינה מאיימת על עתידם. ולפתע נכלאו נעוריהם בחדרים, שם רשמו את יומניהם.

משה ואנה מצטיינים ביכולתם לנוע בין התיאור החיצוני של האירועים לעולמם הפנימי, שניהם מתארים ברציפות יחסית את האירועים הקשים שרדפו זה את זה: עזיבת בית הספר והחברים, החוקים המפלים, הטלאי הצהוב, החיים בחדרים סגורים, ובעיקר - הפרידות, השמועות הקשות והגירושים. במעגל הקרוב יותר, שניהם מתארים פיסת חיים קטנה אך רב צדדית – המשפחה, החברים, הסביבה הנכרית והעולם התרבותי שבו חיו הכותבים, שהיה שונה אצל שניהם. הם מילאו את שעותיהם – שעות של פחד ובדידות, אכזבה ותסכול – בהגיגים ובתכניות לעתיד, כשהיאושו והתקווה אוחזים זה בזה. תוך כתיבת היומן מתרחש לנגד עינינו תהליך של צמיחת האישיות וגיבושה, תהליך שהוא מרשים בשני היומנים, והכותבים מודעים לו.

כמה מהסיבות שהניעו אותם לכתוב משותפות אף הן, בין שנכתבו במפורש ובין שנרמזו. הם מצאו ביומן מוצא מבדידותם, וגם דרך – האופיינית לשנות ההתבגרות – להעביר ביקורת על סביבתם, כולל הוריהם, מבלי להיות נתונים לביקורת שלהם. ניתן לחוש גם כי היומן היווה גם דרך מסוימת להפיג את הפחד מפני הכיליון.

משה ואנה היו צעירים מבטיחים בעלי כישרון נדיר. אנה הייתה אולי עתידה להיות סופרת ועתונאית, משה היה הוגה דעות, חלם להיות מדינאי בארץ ישראל, ולשם כך הקדיש מזמנו ללימוד השפה הערבית, תופעה בלתי רגילה בעליל. אף השראה זו קיבל מדמותו של משה רבנו, ממאבקיו על הצדק ומהדרך הארוכה שעבר עד שהפך למנהיג:

הלא משה, מנהיגנו הראשון, מנהיג עמנו היותר טוב, הלא גם הוא היה יחיד...¹⁰

ולא בקל הגיע למדרגה זו, היה צריך לעבוד ולשעבד את רוחו שמונים שנה, כמו

שהעירוני מורי בצדק, שמונים שנה ואז זכה. אמנם צריך אני ללמוד מדוגמתו

המאירה... של אותו האיש ששמו הוא כשמי.¹⁰

גם סופם של משה ואנה היה דומה: משה, כאנה, הוסגר לגסטפו על ידי מלשין מקומי ונשלח למחנות הריכוז.

¹⁰ הנער משה, עמ' 32.

שלא כיומנה של אנה לא זכה יומנו של משה לפרסום עולמי, לא לתרגומים בחמישים שפות ולא להצגות וסרטים. לא נפתחו עליו אתרים באינטרנט והוא גם לא עלה לכותרות של ויכוח ציבורי ומשפטי. ננסה להצביע על סיבות אחדות לכך. ייתכן שהתבוננות מחודשת ביומן זה, בפרספקטיבה של הזמן שחלף ושל היומנים הרבים שנחשפו ושפורסמו בינתיים, עשויה להשיב לו משהו מן הכבוד הראוי לו, להדגיש את ייחודו ולחבר אותו לצעירים בני דורנו ולמי שעוסק בשאלות הזהות היהודית.

יהודי בנפשך

בראשית היומן משה מציין את המניע לכתיבתו:

כבר איזה זמן חפצתי להתחיל לכתוב לי בכל ערב וערב מה שעשיתי ביום, אבל על ידי דברים שונים לא באתי לידי זה עד הערב הזה. בערב הזה הנני עושה התחלה בדבר... ולרגלי זה שאני הולך בטל, עשיתי את המחברת הזאת לרשום לי בכל יום ויום את אשר עשיתי, ובמה שחשבתי, ודברים כאלה; באופן כזה אוכל בכל ערב ליתן דין וחשבון לפני, מה שעשיתי במשך כל היום, במה שעסקתי ובמה עבר יומי.¹¹

ואכן, משה מתייחס למושג "חשבון הנפש" במובנו היהודי הרחב: חשבון הנפש הינו דרך למודעות עצמית,¹² אך בו בזמן מחייב את האדם לפעול לתיקונו העצמי, ללקיחת אחריות ולצמיחה, והשאלה היא מה מקומם של אלו בחדר הסגור בבריסל. היומן עבור משה הוא אפוא ראי לחייו, וככזה הוא מטיל לעתים חששות ורתיעה, וזו הסיבה שאין הוא כותב ברציפות.

אתמול לא הייתה בי ה"עזות פנים" לתת דין וחשבון לי על מה עשיתי ביום הזה. לא עשיתי אף כהוא זה...¹³

לא היה לי לכתוב כלום, שום דבר לא קרה לי ושום דבר שעשה עלי רושם כל שהוא... הכול שווה...¹⁴

¹¹ הנער משה, בריסל, ט"ו בכסלו תש"ג (24.11.1942).

¹² היומן ככלי כזה מופיע גם בפתח יומנה של רותקה ליבליך: "אני, רותקה ליבליך, הנני נערה רגילה ומעט שובבה. נערה בת שלוש עשרה. בהשפעתה של אחת מחברותי המבוגרות, בעצם היא מדריכתי, מאיה וכסברג, התחלתי לתהות על עצמי, אני מאד רוצה להכיר את עצמי. נכון, זהו ענין די מכוער, והגעתי למסקנה כי עלי להתחיל לכתוב יומן. כך שאולי במשך הזמן אכיר את עצמי באופן יסודי." **יומנה של רותקה**, אוגוסט 1940. אנה פראנק כותבת: "כאשר אני מהרהרת עכשיו בחיי משנת 1942, נראים הם בעיני חסרי-ממש כל כך... אנה אחרת לגמרי מזו שנעשתה כאן נבונה כל כך. מה נותר מן הילדה ההיא?". אנה פראנק, עמ' 142 – 143.

¹³ הנער משה, עמ' 16.

¹⁴ שם, עמ' 43.

הצד השווה שבכל מה שקרה הוא, שהכול בסימן ירידה. מרגיש אני איך אני הולך ויורד מטה מטה. הבטחתי לי שבשבוע הבא אעשה תשובה שלמה ורדיקלית עד למאד... אולי יסב הכול לטובה, וכל הירידה לא תהיה רק לשם הגברת העלייה.¹⁵

תסכול גדול ביותר נוצר כאשר הוא חש בפער שבין מחשבותיו הממריאות מעלה לבין השיתוק שנגזר על פעילותו: "איזו תועלת יש למחשבה בלי המעשה, ואיזו למעשה בלי המחשבה... ועתה צריכים לי מעשים. זמן רב לא עשיתי דבר מלבד לחשוב... הלא אינני חי בעצמי בעולם... אני כציפור בכלוב. לאן אלך, לאן אפנה".¹⁶

במרוצת החדשים, היומן הולך ומקבל בעיני הכותב ממד של קדושה:

מאיזה עת נעשה יומני זה לכעין מראה של מחשבותי ובעיקר של חיי רוחי. ובעת שאיני חושב יותר מנהוג, שאין חיי רוחי פועלים יותר מרגיל, אינני יכול וגם אינני חפץ לכתוב ביומני ועל ידי זה לחלל את קדושתו שקבל על ידי מה שכתבתי לעיל.¹⁷

העליות והירידות במצב רוחו משקפות אותו חשבון נפש מתמשך, תביעות בלתי פוסקות שלא לתת לתחושת הריקון להשתלט עליו, ולהקשיב לצורכי הנפש ונטיותיה:

בימים האחרונים נעשתה בליבי ריקות שאיני יודע מאין באה. אין לי כל דחייה לעשות מה או לכתוב מה, וגם רעיון חדש לא נכנס למוחי. הכול מת, או אקווה שרק הכול נרדם... בהתפללי נדמה לי כאלו מתפלל אני אל הקיר ואינני נשמע כלל... וכבר איזה פעמים נצנץ במוחי הפסוק "רוח קודשך אל תיקח ממנו". כן, נדמה לי שהניצוץ הקדוש שתמיד חשתיו בי – נלקח ממני, והנני עומד ריק, בלי רוח, בלי מחשבה, בלי כל דבר, רק גופי האומלל נשאר בי... אני מבקש מהקב"ה ששייב את רוח קדשו בי.¹⁸

משה הירבה בקריאת ספרים, ואלה נבחנו באותה אמת מידה. את גילוייה של ספריית השאלה עברית בבריסל הוא מתאר כמוצא שלל רב. קריאתו כוללת ספרות יפה, כמו עגנון, ובעיקר הגות יהודית. הוא מציין את קבצי "התקופה" (כתב עת

¹⁵ שם, עמ' 90.

¹⁶ שם, עמ' 110.

¹⁷ שם, עמ' 101. הדברים נכתבו בג' באלול תש"ג, ויש להניח שהכותב הושפע מהאווירה של חודש הרחמים והתשובה.

¹⁸ שם, עמ' 68.

בעריכת ד' פרישמון) שהעסיקו אותו שעות רבות, מאמר של הלל ציטלין על המסתורין ביהדות ששבה את לבו, ועוד. משה היה בררן בספרים וראה בהם בעיקר עוגן לרוחו, לבל תרד "מטה מטה".

כאוטוידקט מובהק קבע לעצמו תכנית לימוד ובה נכלל, כאמור, לימוד השפה הערבית, שכן: "נצטרך לחיות בשלום עם אחינו בני ישמעאל שהם גם כן מצאצאי אברהם".¹⁹ אולם בעיקר נפשו קשורה בתנ"ך. זהו הספר היחיד הממלא אותו סיפוק לאורך זמן,²⁰ עם תנודות קלות של עלייה וירידה: "תמיד הרגשתי שחסר אני דבר מה, ורק הדבר ההוא יכול לתת לי ספוק נפש. והדבר הזה הוא התנ"ך". בו הוא מוצא תשובות לשאלותיו, ונחמה בעת שמגיעות השמועות הקשות על חטיפות וגירושים. לעתים הוא נאחז בפרקי הנחמה והנקם בגויים, ולעתים דווקא הקינה המתנגנת ממגילת איכה נותנת תוכן לחייו. התנ"ך הוא גם ערובה לקיומו: "ארבה כמובן ללמוד בתנ"ך, כי רק לפי רוח ספר זה יכול ישראל של העתיד לחיות... גם ארבה לפי האפשר לי ללמוד בספרים עבריים שהם עוסקים בדבר היהדות, ועל ידי זה ארחיב את ידיעותי במדעי עמנו".²¹ גם בעולם הפיוט מצא עניין מיוחד: "ככה למשל השיר הנהדר משלמה גבירול, 'שחר אבקשך', השיר הזה כבר ניגנתי לי פעמים אין מספר ועוד מוצא הוא חן בעיני כפעם קראי אותו לראשונה".²²

יהודי במחשבותיך

נושאים שונים מעסיקים את הנער הצעיר, ומתוכם נזכיר את העיקריים שבהם: משמעותם של האירועים המתרחשים בעולם, הערכים העומדים במרכז חייו וכתוצאה מאלה – חלומותיו ותכניותיו לעתיד.

משה התבונן בסובב אותו בחושים דרוכים ובדעת. הוא קרא ספרים, הקשיב לרדיו, קרא עיתונים ושמע לשיחתם של מבוגרים. הוא ליקט כל פרור ידיעה על הנעשה בחזיתות, ואין כמעט דף ביומנו שאין בו מידע ובצדו הערכה אישית שלו: "ההתקפה הרוסית על החזית המזרחית נמשכת, אבל נראה לי שלא תצא מהתקפה זו שום תועלת. משאר החזיתות אין חדשות".²³ "בטוניס שעתה שוררים שם הגרמנים והאיטליינים, לקחו כל אחינו בני ישראל במאסר".²⁴

הוא מתמודד בצורה נוקבת עם המשמעות של האנטישמיות. סרט התעמולה הנאצי "היהודי זיס", אותו ראה בעודם בהולנד, פקח את עיניו להבין את אופי השנאה והתעמולה של הנאצים:

¹⁹ שם, עמ' 39.

²⁰ משה מציין גם את שאיפתו ללמוד גמרא, ואת הקושי להשיג גמרות בבריסל.

²¹ שם, עמ' 28.

²² שם, עמ' 91. פיוט זה הוא שיר השתוקקות לקרבת הקב"ה: "שחר אבקשך, צורי ומשגבי, אערוך לפניך שחרי וגם ערבי" וכו'.

²³ שם, עמ' 23.

²⁴ שם, עמ' 41.

שם הכרתי לדעת מזימותיהם של הרשעים האלה... תחבולותיהם... איך הם מתאמצים ככל כוחם לתת ארס האנטישמיות בדמם של הגויים... כאן אינו נוגע רק בגופו של ישראל, אלא כאן הוא מתנפל על רוחו של ישראל... מביא את ריח ישראל בין הגויים במידה כה מרובה, שאפילו נהרי אפרסמון לא יוכלו להבריא את הריח הזה.²⁵

בכל אלה שילב את ידיעותיו במקורות ישראל. מודעותו לסכנה היא גבוהה, והוא מגלה מה שהיה סתום באותה שעה גם לגדולים ממנו בשנים ובניסיון.²⁶ גם במובן זה נראה כי הוא מעכל את המידע תוך כדי כתיבתו.²⁷ כאשר הסביבה עדיין אינה משערת כי הנחטפים והמגורשים מזרחה נידונו לכליה, משה בטוח בכך. לא מעט הוא עסוק בשאלת ייחודה של צרת דורו, ומגיע למסקנה כי אין זו עוד חוליה בשלשלת הצרות, אלא תופעה שונה באיכותה ובכמותה. אין אלו צרות מקומיות אלא:

כלל ישראל נפגע... סתם משום שאנו יהודים. הדבר שנולדנו יהודים, זהו די והותר לטועם את כל הרדיפות ואת כל הצרות... היום עושים בלי חרב ובלי כלי זין דברם חמורים פי אלף מזה שעשו אז. הטעם שזה אפשר, מפני שעושים הכול על פי סדר. מסדרים ומארגנים, מארגנים ומסדרים, עד שאולי רק אחד מאלף יכול לנוס על נפשו להיחבא.²⁸

הוא מזהה את ייחודה של השואה במובנים נוספים: רדיפת היהודים הופכת לצו המחייב את הכול; אופייה של מלחמה זו הוא טוטלי ומעורבים בו אומות שונות, ומשה סבור כי זו מלחמה על קיומו של עם ישראל כולו. ואולם אין משה מצוי רק בפתח הממשות, היא ממשות הכליה, אלא הוא נע בו בזמן אל פתח המחשבה, והיא מחשבת הגאולה.²⁹ אין, לדעתו, צד אחד שינצח במלחמה: "לא אנגליה ולא אמריקה, אלא הקב"ה יצא מנצח מן המלחמה הזו. וכזה יהיה, הנני חושב שלפני הניצחון האחרון גרמניה תגבר כמעט על כל החזיתות, וכשיראה שכמעט נצחה, אז יקרבו ה' בחרבו וייקח לו את הניצחון".³⁰ והוא מחפש סימנים לגאולה הקרבה, שגם לה הוא מעניק משמעות מיוחדת משלו.

²⁵ שם, עמ' 34-35.

²⁶ על פי סדן, במבוא לספר "הנער משה", עמ' 1.

²⁷ כפי שכתבה ביומנה גם אתי הילסום ב-30 בספטמבר 1943.

²⁸ הנער משה, עמ' 19, 55-57.

²⁹ מתוך סדן, עמ' 1.

³⁰ שם, עמ' 21, וכן בעמ' 48, 71.

יהודי בערכיך: שלושת הצירים ביומנו של משה

ערכיו של הנער הם מוצקים, אך גם נבחנים לאור מאורעות הזמן. הוא נושא אותם בעוצמה ובגאווה, כאילו מתריס כנגד אווירת ההשפלה המתרחשת סביבו. שלושה הם הצירים שבהם נע הדיאלוג ביומנו: אלוקיו, עמו וארצו.

משה נוכח אלוקיו: נוכחותו של הקב"ה היא מוחשית ומתמשכת בתיבת יומנו של משה, ומעלה בתודעתנו את דברי המדרש: "ותרא לא נאמר אלא ותראהו, אמר רבי יוסי בר חנינא: שראתה עמו שכונה".³¹ אמונתו מהווה עוגן ומקור כוח. במסה מיוחדת שהכתיר אותה בכותרת "אמונה" הוא כותב:

אין לך דבר יותר יפה בעולם, מאשר להאמין. להאמין באמונה בלתי מעוררת באידיאל שהוא קודש בעיניך... שבחרת בו לטובת העם והמולדת. האמונה הקדושה שלעומתה כל המציאות החיצונית נעשית לאפס, ואין טעם לקיומה, אלא לכל היותר בתור הוכחה לנכונותה של האמונה הזאת. האמונה שממנה אנחנו שואבים כל החובות, אשר אליה שבים כל כוחותינו כדי לשאוב אמונה חדשה.³²

קטעי תפילה רבים שזורים בין דפי היומן, ובעיקר בסיום הכתיבה היומית. המאורעות מכתיבים את משמעות המילים ותוכן, ולעתים הוא מוסיף גם תפילות חדשות, ברוח הימים, כמו תפילות על כבודו של עם ישראל, שהוא גם כבוד שמים:

אני מתפלל על דברים אקטואליים של יום יום. ככה, למשל, התפללתי ומתפלל אני עוד תמיד ביתר הדגשה וביתר כוונה בברכות 'ראה נא בעניינו' וברפאנו ונרפא', על ידי זה נעשתה תפילתי כעין מראה לקורות הימים האקטואליים.³³ שיניתי גם כן ברכת 'ראה בעניינו' והוספתי בה תפילה שיראה אלוקינו בקלוננו, שיחוס על כבודנו שהוא גם כבודו. 'חוסה ה' על כבודך ורחם על עמך'.³⁴

יש והוא מתיימש ומוצא כי תפילתו אינה נענית, אך הוא שב וחוזר לתפילה, ויוצק בה את משאלותיו ולבטיו, כשהוא חש לבוראו "כה קרוב, וגם כה רחוק".

³¹ מדרש רבא שמות, פרשה א פיסקא כד.

³² הנער משה, עמ' 83. התאריך: כ' באייר תש"ג, חלקו הראשון נכתב בהולנדית.

³³ שם, עמ' 100.

³⁴ קטע זה הוסיף לאחר שחזה בסרט התעמולה הנאצי "היהודי זיס", עמ' 94-95.

בקרבנו האינטימית אל בוראו, אין הוא נרתע מלשאל שאלות נוקבות על דרכי ההנהגה של ה' בעולם, ובעיקר בשאלה מהו היחס בין חטא לעונש, ואיזה תיקון רוחני עשוי סבל זה להביא לעולם: "הצרות כבר רבו הרבה מעוונותינו. ובאמת, מה יכול הקב"ה להתכוון אחרת בצרות הנוראות שהוא אינו מונען ממנו. בטוח אני שעל ידי הצרות שיבואו עוד, אף יהודי אחד לא יחזור בתשובה. להיפך... זה כבר שמעתי מהרבה אנשים. למה יכול הקב"ה להתכוון?".³⁵ סוגיה זו העסיקה בתקופת השואה גם רבנים שחיו תחת הכיבוש הנאצי, משום שהפגיעה של הנאצים בתשתיות הרוחניות – בתי כנסת, תלמודי תורה וכו', החריפה והכבידה את השאלה של פשר הייסורים. לכך התייחס בדרשותיו גם הרבי מפיאסצנה בגטו ורשה:

כשרואים שח"ו מענים אותנו ומייסרים בעניינים שלמענה ולמייסר אין שום טובה יוצאת מהם... שהיא התגלות הדין בלא התלבשות הטבע, אז יודעים מזה שכאשר נשוב ונתפלל לה' אז גם יושיע ה' לנו בישועה בהתגלות שלא בדרך הטבע...³⁶

לכן גם כשירחם ה' ויושיענו עם מי נישאר... עדת החרדים על דבר ה' תהיה ח"ו קטנה וקמוצה... וכן איש ישראל כשמתבונן בחורבן הגופני והרוחני, והרס התורה והדת שח"ו ישאר מזה, מצטער על זה מאד... והצער על ההריסה מממתיק הדינים וממשיך ישועה ברוחניות וגופניות.³⁷

ברוח זו משה מקשה על משמעות "אתה בחרתנו" בימים שבהם גורלו של עם ישראל הגיע עד עפר,³⁸ ולמרות הכול: "מחכה אני לישועת אלוקינו עליו אני סומך ועל ישועתו מחכה כל היום וכל הימים, וכמה שמתרבות הצרות, כה מתרבה בליבי האמונה שהישועה הולכת ומתקרבת".³⁹

משה נוכח עמו: משה מתמכר לאהבת עמו, עד כדי התמזגות נדירה ויוצאת דופן עם סבל אחיו במזרח אירופה, בבחינת "ויצא משה אל אחיו וירא בסיבלותם", וכדברי המדרש: "נתן עיניו ולבו להיות מיצר עליהם".⁴⁰ ניתן לראות ברגשות אלו את אחד המוטיבים הייחודיים ליומנו של משה. זוהי תופעה שאינה אופיינית לגילו הצעיר. בכל מצב הוא אחוז במחשבה על אחיו. כך, לדוגמה, ביום קריר כאשר הוא נשלח להביא שק תפוחי אדמה: "הרגשתי את

³⁵ שם, עמ' 17, 56 ועוד.

³⁶ הרב קלונימוס קלמיש שפירא, **אש קודש**, ירושלים תש"ך, פרשת כי תבוא, סוף שנת ת"ש, עמ' סא. ראה עליו עוד: אסתר פרבשטין, **בסתר רעם**, עמ' 429–454, ובאנגלית: Hidden in Thunder, Mossad Harav Kook, Jerusalem 2007, Vol. 2, pp. 479–509.

³⁷ שם, עמ' קיב–קיג.

³⁸ הנער משה, עמ' 86–87.

³⁹ שם, עמ' 56.

⁴⁰ מדרש תנחומא לשמות ב יא.

הקור, ופתאום, ביתר חזקה, חשבתי שוב בגורל אחי בני עמי בארצות המזרח. תמיד הנני חושב בם, כל היום אינני שוכחם, אבל בשעה זו חשבתי עוד יותר בם. ואתפלל חרישי לישועה".⁴¹ האמפטיה מגיעה לשיאה כשהוא משתוקק להיות עמם בגורלם מתוך הזדהות זו הוא מונע מעצמו תחושות של שמחה אפילו בקריאת ספרים:

יש לי בפעמים רבות תשוקה גדולה לאחי, שהם בארץ פולין או במקומות אחרים, הקב"ה יודע איפה הם. הרבה פעמים כבר עלתה בי התשוקה והחפץ להיות יחד עמם ולסבול סבלם.⁴²

כל רגע ורגע אומר אני לעצמי – אתה כאן ואחריך בצרה כה גדולה. וכשאני מתחיל רק לשמוע דברם כאלה, אז מתמלא לבי חפץ עד אין סוף ללכת לאחי לבני עמי בכל הצרות.⁴³

את הספורים לא חפצתי לקרוא, כי יראתי שמא אשמח בהם, ואינני חפץ לשמוח בימים רעים כאלה. בשירים לא מצאתי כלל דבר חשוב, אין העת הזאת עת שירים... כמעט על כולם אני מסתכל כמו על פטפוטי ילדים.⁴⁴

אפילו תחושת הבדידות נתפסת בהקשר לגעגועיו אלו:

אני חש את עצמי כה בדד, כה ערירי, שרגש זה לא היה לי עד עכשיו. חש אני את עצמי כה רחוק מכל אחי, מכל דבר יהודי לאומי. וכל דבר שאני רואה שמעורר בי זכר לדברים האלה, אני מחבק ושמו ללבי בחבה שלא הכרתיה עד עכשיו...⁴⁵

לאן אלך, לאן אפנה. בצד אחד עמי החביב שבצרות אין סופיות עתה, עמי שחביב לי מכל, אחי ואחיותי שקרובים אלי הרבה יותר משאני לעצמי. ובכל יום שאני בלתי מעשי חש אני כאב בי. בשעה שכה הרבה סובלים, אתה לא תעשה כלום, אף לא תחסר בכהוא זה מאכילתך. אף לא תחסוך מגופך ההנאה היותר קטנה, היותר גרועה!⁴⁶

והוא אכן עושה כן וממעט באכילה ובהנאה, שאם לא כן, הוא דן את עצמו בחומרה:

⁴¹ הנער משה, עמ' 47.

⁴² שם, עמ' 50.

⁴³ שם, עמ' 57.

⁴⁴ שם, עמ' 59.

⁴⁵ שם, עמ' 73.

⁴⁶ שם, עמ' 110.

אני רואה את עצמי כבוגד, שברח מעמו בעת צרתו. ועוד יותר מזה. לפעמים נראה לי שרק אלה היהודים שסבלו, שנשאו את עול הגלות הכבדה והמרה, רק אלא יזכו בישועה בגאולת עמנו, אבל אלה שנשארו כאן, שנחבאו, אלה יאבדו כמו היהודים האלה שאבדו בחשך במצרים.⁴⁷

משה נוכח ארצו: תפיסת הגאולה של משה ממוקדת בארץ ישראל. אף שהניצחון יבוא בדרך נס, חיי העם בעתיד יתקיימו בארץ ישראל ובדרך הטבע. ארץ ישראל היא מושא נחמתו, תקוותו, גאולתו וערגונו:

מולדתי, כמה פעמים לא ביטאתי כבר את המילה הזאת בחבה בימים האחרונים, ובכל פעם בחשבי בה אני מתמלא כליון נפש אליה, ונפשי עורגת אל ארצי שכה אהבתי ואוהב אני עוד עכשיו. עוד בימים לפני המלחמה נכספה לבי אל מולדתי אל ארץ ישראל, אבל עתה גדלו החיבה והעריגה אליה עוד שבעתיים. כי רק עכשיו מרגיש אני כמה נחוץ לנו מולדת... בכל פעם בעמדי להתפלל שמונה עשרה אני מתכוון את כל רוחי ואת כל מחשבותי אליה, אל אהובתי, ואני רואה אותה לפני עיני: רואה אני את קו החוף, רואה אני את תל אביב, את יפו ואת חיפה, ובתוך הארץ רואה אני את ירושלים, וסמוך לה את הר הזיתים מתנשא, ועוד רואה אני את הירדן, מהלבנון ועד ים המלח רואה אני אותו זורם. וגם הארץ מעבר לירדן רואה אני.⁴⁸

השמועות על העימות עם הערבים ממלאות אותו דאגה: "כל גופי חרד ורועד בהעלותי על דעתי ששוב... דם אחי היקרים, דם זה שהולך וייקר יום ליום, יישפך".⁴⁹ אולם הוא רואה נחמה פורתא בכך שהם "יסבלו כיהודים שעמדו על נפשם. כשיפלו מהם, אז יפלו בתור יהודים שהגנו על עצמם, בתור יהודים חפשיים, ולא כמו אחינו הסובלים עתה תחת עול גרמניה הקשה, שהם כצאן טבחה".⁵⁰ מעבר לכך, משה רואה בעלייה לארץ ישראל את תיקונו של הדור, ורומז גם כי אפשר שהיה זה חטאם שלא נענו עד כה לקריאה לעלות אליה. מכאן גם התנגדותו להישארות בגלות לאחר המלחמה.

⁴⁷ שם, עמ' 57.

⁴⁸ שם, עמ' 73.

⁴⁹ שם, עמ' 103, ג' באלול תש"ג. תופעה זו של דאגה ליישוב בארץ בעוד שהם עצמם תחת המגף הנאצי מבטאת את עצמתה של הערבות ההדדית היהודית. מקבילה לכך נוכל למצוא גם בתפילה מיוחדת שנערכה בגטו ורשה, במקום תפילתו של רבי קלונימוס קלמיש שפירא, הרבי מפיאסצנה, שהוזכר לעיל. כשהגיעו השמועות על פלישת הצבא הגרמני לאל עלמין, ביקש הרבי מכל עדת המתפללים עמו בבית הכנסת לומר פרקי תהילים לשלום היהודים בא"י שחיהם בסכנה. אביבה קרוסר סדן, **לחיות על קו הקץ**, בית לחמי הגטאות, תל אביב 1995, עמ' 32.

⁵⁰ הנער משה, עמ' 103.

גישה זו מזכירה את הגותו של הרב יששכר טייכטל מפישיטאן, כפי שנכתבה בספרו "אם הבנים שמחה" (בודפשט תש"ג). הרב טייכטל סבר כי סיבת האסון היא הזנחת האהבה והעלייה לארץ ישראל, והתיקון הנדרש הינו – ניתוק הקשר לגלות והתחייבות לעלייה המונית לארץ:

כל כוחנו ודמנו נתנו לאמנו החורגת. ועכשיו זכינו לקבל ממנה הכרת תודה, על כל טרחותינו שטרחנו בעדה – לקחה מקל והלקתה אותנו מכות אכזריות בלי רחמנות ובלי חמלה, ופצעה אותנו מכף רגל ועד ראש אין בנו מתום. וגם גרשה אותנו כלה גרש יגרש, ונטלה ממוננו מידינו, והוכרחנו לצאת מביתה בערום ובחוסר וכמה מאחינו בני ישראל מתו במיתות משונות על ידה, לאלפים ולרבבות. אלו הפעולות של אמנו החורגת. ועתה היש ליתן לה אומן גם להבא, שנחזור אליה שנית...⁵¹

כהיום, כשגזלו מאתנו כל זכות החיים... כאילו אמר לנו בפרוש: בני, מעתה אין אני רוצה שתתעכבו בארצות הגלות, על כן משכתי את ידי מכם מלהבטיח עוד את ישיבתכם בגולה, אלא תקומו ותלכו אל חיק אמכם, ותשובו אל ארץ אבותיכם.⁵²

אמונתו של משה באלוקיו, בעמו ובארצו חופפת על חייו. כפרפרזה לקטעים בקריאת שמע, שהיא פרשת קבלת עול מלכות שמיים, "ודברת במ בשבתך בביתך, ובלכתך בדרך, ובשכבך ובקומך", רושם משה את שיר אהבתו ליהדות:

יהודי בעמידתך; יהודי במחשבותיך; יהודי בהרגשיך; יהודי בצרותיך; יהודי בשמחותיך; יהודי בדברך; יהודי בשתיקתך; יהודי בשתייתך; יהודי באכילתך; יהודי בעסקך; יהודי בלמדך; יהודי בנעליך; יהודי בלבישתך; יהודי בשנאתך; יהודי באהבתך; יהודי באלוקיך; יהודי בעמך; יהודי בחיך; יהודי במיתתך; יהודי בשמים; יהודי בארץ; יהודי נולדת; יהודי תמות.⁵³

בשלושת הצירים הערכיים בעולמו של משה בולט הפער בינו ובין אנה פראנק, פער המסביר את הפופולריות של אנה. אנה מייצגת במידה רבה את הערכים האוניברסליים שהפנימה בחברה ההולנדית: כך האמון שהיא נותנת בבני האדם ובעתיד, באהבה ובכתיבה, ברוח האדם באשר הוא. מקורות

⁵¹ הרב יששכר שלמה טייכטל, **אם הבנים שמחה**, בודפשט תש"ג, עמ' רכה.

⁵² שם, עמ' קמה-קמו.

⁵³ **הנער משה**, עמ' 111-112.

כתיבתה שאובים מן התרבות הסובבת, וכך גם חלומותיה. לעומתה, משה מעוגן באמונה, וגם האוניברסליות שלו שאובה מן היהדות, ומתבטאת בנשיאה בסבל הזולת כחלק מן הערבות היהודית, בחיפוש שורשי הרע כדי לעקרו מן העולם, ובשאיפה ל"תיקון עולם". נקודת המוצא של אנה היא ה"אני", נקודת המוצא של משה היא האני כחלק מן ה"אנחנו" היהודי שבו, האדם החושב שבו, המתכנן, הרואה לנגד עיניו את הגאולה של עמו כמשאת הנפש. כך גם בגילויי האמפטיה אצל שניהם. אנה מבקשת להתגונן מן המחשבה על סיבלם של אחרים: "ההתעמקות בסבל הבריות, כיצד יכולה היא לעזור לאדם שהוא עצמו סובל?". "אני מהרהרת בטוב וביפה.. ואז אינני נותנת את דעתי על כל הסבל, אלא על כל היופי שעוד נותר...עצתי היא: צא ונסה לחזור ולמצוא את האושר בתוך עצמך ובאלוקים. חשוב על כל היפה שעוד נותר בך ובכל אשר סביבך, והיה מאושר!"⁵⁴ וגם ברגעים בהם היא מהרהרת בחברותיה המעונות, היא מדגישה את היחיד, שלא כמשה המדגיש את העם:

נדמה לי שאני רעה, מפני שאני שוכבת במיטה חמה, בשעה שידידותי היקרות ביותר מוטלות אי שם בחוץ. חרדה אוחזת אותי, כאשר אני נזכרת בכל אלה שהייתי קשורה בהם כל כך, ועכשיו הם מופקרים בידי התליינים האכזריים ביותר שבעולם. וכל זה מפני שהם יהודים!⁵⁵

אנה מרוכזת בעולמה האישי ובדמות השולטת ברגשותיה: הנער פטר. לא כן משה. הוא אמנם כותב על לימודו, חבריו, מצבי רוחו, הוויכוחים הבלתי פוסקים בתוך המשפחה, הפחדים והמסתור. הוא אינו פוסח על החגים ועל הצומות ומבליט את דמותו של מורו מכבר, מר גבל, שחותמו ניכר היטב בעולמו של הנער. אולם נושאים אלו הם שוליים בעולמו, האחוז בכלל ישראל. שלוש פעמים בחייו הוזיל משה דמעות תמרורים, ובשלושתן בכה על זולתו ועל עמו.⁵⁶

הקבלה מעניינת קיימת גם ביחס למעגל השנה. אנה, אמנם, מזכירה מועדים יהודיים, אך עונות השנה והלוח האזרחי הם שעוני הזמן שלה. היא חיה על פי הלוח האזרחי, ועונות השנה הן המשפיעות על כתיבתה.⁵⁷ משה, לעומתה, כותב בהשראת הלוח היהודי, והמועדות, כמו גם הצומות, משפיעים מאוד על הגיגיו, תחושותיו ותוכן כתביו. ולבסוף, למרות רגעי השפל, שני הצעירים שומרים על אופטימיות מסויימת. אולם מקורה ואופייה שונים אצל כל אחד מהם. אנה מאמינה בבני אדם בכלל ובהולנדים בפרט, ושואפת לחזור למציאות חייה הקודמת.

⁵⁴ אנה פראנק, עמ' 138, 144.

⁵⁵ שם, עמ' 50.

⁵⁶ הנער משה, עמ' 59.

⁵⁷ אם כי גם לה יש רגעים של התקשרות עם העבר היהודי. לדוגמה: "הערב, התבוננתי בנר-של-שבת, נעשיתי שמחה ושקטה. סבתא חבויה בנר זה, וסבתא היא המגינה עלי ומשמחת אותי". אנה פראנק, עמ' 139.

"אני אוהבת את ההולנדים, אני אוהבת את ארצנו, אני אוהבת את השפה ואני רוצה לעבוד כאן. ואפילו אצטרך לכתוב למלכה בכבודה ובעצמה, לא אנוח עד שאשיג את מטרתי". דברים אלו נכתבו באפריל 1944, כאשר אנה הייתה כבר מודעת לחטיפות ולגירושים, שנעשו בשיתוף עם משטרת הולנד.⁵⁸

משה מביט על האירועים בדרך מפוכחת, חדה ואינטלקטואלית. הוא מבקר את אלו שמשאת חיהם לשוב לשגרת חייהם הקודמים. נקודת האור בעולמו של משה היא אמונתו בשיבה לארץ ישראל, והשוני שיחול במצבו הפיזי והרוחני של העם. ייתכן שפרסומה הגדול של אנה בא מתוך מאפיינים אלו, ודווקא בשל האוניברסליזם והקלילות שבתפיסתה ובכתביה, לעומת נקודת המוצא היהודית של משה, ערכי היהדות המלווים את יומנו, וכובד הראש שבו הוא מתייחס לאירועים ולחיים.⁵⁹ השוואה זו מתחדדת ברשימה (המקרית) האחרונה של אנה לעומת זו של משה. אנה מסיימת בתיאור תכונותיה האישיות, בצדדים האהובים יותר או פחות, ובמשאלתה "להיות כפי שהייתי רוצה להיות, וכפי שהייתי יכולה להיות, לולא... לולא היו אנשים בעולם מלבדי".⁶⁰ משה מסיים את כתיבתו בפריסת שלום טרגית מעמו. הוא רושם אותה מול החלון, "בין הערבים זמן מנחה", כשהוא שרוי בהזיה נוכח השמים המתאדמים:

"ענני הדם מאין אתם?"... "האינך יודע?... הננו אנחנו ענני הדם, מימי הדם באנו... ממקומות עמך, לתת לך שלום. הננו עדים, מעמך שולחנו, להראותך צרותיו... הננו לך לאות שלום... עוד מעט ועלינו לשמים לפני כסא אלוקים, אלוקי ישראל".⁶¹

וכשהוא יושב נוכח השמש השוקעת, הוא רושם באותיות הדפוס המרובעות את שירת התקווה, בשינוי קל הנותן ביטוי לאמונתו: "עוד לא אבדה תקוותנו, התקווה משנות אלפיים, להירחם מאלקינו, אלוקי ציון וירושלם".

⁵⁸ שם, עמ' 174; כן גם בעמ' 199 ועוד.

⁵⁹ אפשר שאחד הגורמים הוא גם אישיותו של אוטו פראנק, אביה של אנה, לעומת אחיותיו של משה, ששרדו כיתומות והיו עסוקות בשיקום חייהן הן.

⁶⁰ אנה פראנק, עמ' 221.

⁶¹ הנער משה, עמ' 113.

יהודי בכתיבתך

יומני בני הנעורים, כמו יומני המבוגרים, נרשמו בכל הלשונות שבסביבתן חיו – יידיש, עברית, פולנית, הונגרית ואף גרמנית. רמת הכתיבה שונה, ויש בה ביטוי לא רק לכישרונות של היחיד אלא לרוחה של הסביבה התרבותית-חינוכית שבה גדל.

בחירתם של יהודים רבים לכתוב בעברית, אף שלא הייתה זו השפה הנוחה ביותר עבורם לתאר את מוצאותיהם, מהווה עדות בפני עצמה לערכיהם ולמאבקם על זהותם. אין היא רק ביטוי למציאות אלא גם יוצרת את המציאות החדשה דרך היומן, מציאות שבה שולט הכותב, בניגוד למציאות החיצונית שבה הוא נשלט לחלוטין.⁶²

אופי כתיבתו של משה היא אכן בבואה לזהותו היהודית העומדת איתנה בסערות הימים. משה כתב בעברית. לשונו מושפעת מהתנ"ך וממקורות ישראל. אין היא מתרוננת קלות כלשונה של אנה הסוחפת את הקורא, אלא מתנהלת בצעדיו הכבדים של פילוסוף צעיר. משה ממשיך רצף של כתיבה יהודית לדורותיה, חרף רצונם של הנאצים להפקיע את היהודי מתרבותו ומשפחתו. בחירתו בלשון ובצורת הכתיבה הינה חלק מתשובתו למציאות הסובבת.⁶³

ביומן מצוי עוד אלמנט עיצובי המשקף את ייחודו. הוא נכתב בכתב יד רגיל, אך פה ושם מופיעות אותיות מרובעות, בכתב דפוס עברי. תחילה הן מופיעות לעתים רחוקות, אך המופעים הולכים ומתרחבים, ומשה מציין:

"הרביתי בפעם הזאת יותר מפעמים אחרות לכתוב באותיות גדולות מרובעות, אבל כמה שכתבתי אינה עוד כלום. לו כתבתי כל העלים באותיות מרובעות גדולות, לא הייתי יכול להביע על ידי זה גדלות הצרות... אנא ה', ארכה לנו הישועה, ואין קץ לימי הרעה".⁶⁴

תופעה נוספת הינה התיארוך: בשבועות הראשונים משה משתמש בתאריך העברי ובלועזי במקביל, אך בהדרגה הוא עובר לשימוש בתאריך העברי בלבד. מובן שגם תופעה זו מתחברת לאותה שורשיות יהודית הפורצת מיומנו ומתעצמת בתהליך הכתיבה.

לנו, הקוראים, מהווה היומן גם קינה על אבדן דור שלם של צעירים מחוננים, בעלי שאיפות, שזהותם היהודית הייתה עמוקה ומופנמת. דור שעשוי היה להעמיד דמויות-על, שאת פניהם

⁶² על משמעות בחירת השפה ביומנים, ראה במחקריו של עמוס גולדברג, "אני' חסר אונים, כתיבת יומנים בתקופת השואה".

⁶³ תפיסה זו היא מנוגדת לתפיסתו של גולדברג, שם, המדבר על "ההיבטים המפוררים שבכתיבת היומנים". ראה גם: גולדברג, הזוהו "הטבע של טבע האדם", הציטוט מעמ' 340.

⁶⁴ הנער משה, עמ' 33–34.

עלינו לחשוף כדגם מופת לדורות הצעירים שלנו, כדי למלא את החלל שנוצר במנהיגות מאז תקופת השואה.

יומנו של משה קורא תגר ומבטא מרי על מטרות הגרמנים לשבור את ה"אני" האישי ואת ה"אנחנו" היהודי. זוהי עדות מרשימה לצמיחתו האישית של נער יהודי, בעולם שבו נשחקו ערכים ואשיות מוסר עד דק. משה השכיל להתבונן בעצמו, אך לא על חשבון נשיאה בסבל הזולת. הוא השכיל לנתח את ההווה, אך שאב מן העבר והביט בעתיד. משה היה מאמין גדול: הוא האמין בכוחו של היחיד להשפיע על התקופה, בנצחיותם של תורת ישראל ועם ישראל, ובעיקר בכוחה של האמונה, "האמונה שלא ניטוש אותה לעולם, פן ניטוש את עצמנו".⁶⁵

⁶⁵ הנער משה, עמ' 83.